

Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam: Ambo, 2012, 339 pp., ISBN 978 90 263 2110 8).

Bestonden er fundamentele overeenkomsten tussen de sociaal-democratie enerzijds en het nationaal-socialisme anderzijds? Was Adolf Hitler wellicht een socialist? Waren de Duitse sociaal-democraten medeverantwoordelijk voor de machtsovername van Hitler in 1933? Als we deze vragen met ‘ja’ beantwoorden, wat betekent dit oordeel over Duitse socialisten dan voor leden en aanhangers van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in Nederland? Het zijn deze, door PVV-er Martin Bosma (*De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten* (2010)) en de socioloog J.A.A. van Doorn (*Duits Socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (2007)) geformuleerde vragen (en hun antwoorden) waarvan Rob Hartmans in zijn *Vijandige broeders?* afstand neemt. Terwijl hij met de eerstgenoemde op niet misverstande wijze korte metten maakt, beargumenteert Hartmans dat de situatie waarin de SPD zich aan het begin van de jaren dertig bevond, onvergelykbaar was met die van haar Nederlandse zusterpartij. Haar pogingen de NSDAP een halt toe te roepen ten spijt, was de SPD vooral machteloos omdat de meeste Duitsers (en niet alleen zij die op Hitler c.s. stemden) kozen voor een ondemocratische ‘oplossing’ van hun problemen. Hartmans gaat echter een stap verder: hij laat op overtuigende wijze zien hoe en waarom de SDAP, juist vanwege de dreiging uitgaand van fascisme, veranderde van een socialistische arbeiderspartij in een hervormingsgezinde partij die vele groepen in de samenleving wilde aanspreken. De partij omarmde de parlementaire democratie en accepteerde zelfs de monarchie en het leger; twee instituties die zij voorheen fel had bestreden.

Het grootste deel van Hartmans’ boek beschrijft dit proces van heroriëntatie dat zich in een kort tijdsbestek (1933-1937) voltrok. De machtsovername van Hitler stelde het geloof in de wetmatigheden volgens welke de crisis van het kapitalisme zou leiden tot een socialistische overwinning ter discussie. Het optimisme bleek een illusie, omdat de electorale groei van de SDAP stagneerde en geen partij bereid was een coalitie met haar aan te gaan. Toen bovendien de NSB haar successen boekte, argumenteerden sommige sociaal-democraten dat het roer om moest. De herbezinning die onder andere leidde tot het beginselprogramma van 1937 is al vaker beschreven door onder anderen P.J. Knegtmans (*Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (1989)) en

Bart Tromp (*Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (2002)). Hartmans' analyse onderscheidt zich hiervan op twee punten. Voor hem was de verandering van de SDAP vooral een antwoord op een politieke dreiging. Bovendien benadrukt hij de voortrekkersrol die de religieus-socialist Willem Banning zou hebben gespeeld. Voortbordurend op een analyse van het fascisme, keerde Banning zich tegen de exclusieve oriëntatie door de sociaal-democratie op de arbeidersklasse. De samenleving was gecompliceerder dan het idee van een tweedeling in kapitaal en proletariaat deed geloven. Banning betoogde dat de sociaal-democratie ten onrechte geen belangstelling voor groepen (zoals de jeugd) had, hoewel zij, gelet op hun geest van verzet, tot de aanhang van de SDAP hadden kunnen behoren. Dit bood Hitler en anderen de kans, de non-rationele angsten en behoeften van de 'labiele massa' aan te spreken; zij boden hen niet alleen een gemeenschapsgevoel, maar tevens een leider, die de 'sociale en nationale wrokgevoelens' aansprak (138-140). Nadat de opkomst van de NSB stagneerde, verschoof de aandacht naar het buitenland: de Duitse nazi-dictatuur en toenemende oorlogsdreiging overtuigden de SDAP van de noodzaak, de democratie en de nationale vrijheid te verdedigen. Haar socialisme werd een *nationaal socialisme*, geschreven, zoals Hartmans benadrukt, 'zonder koppeltekens of ronde haakjes' (235).

Hartmans biedt een goed geschreven uiteenzetting van de dilemma's waarvoor de SDAP zich in de jaren dertig geplaatst zag. Met hun beginselprogramma van 1937 namen de sociaal-democraten definitief afscheid van hun marxistische zekerheden. Als zodanig formuleerden zij een uitgangspunt, waarop de latere PvdA na de oorlog kon voortborduren. De nadruk waarmee de SDAP (net als de SPD) de parlementaire democratie verdedigde, maakt duidelijk dat Bosma's suggestie dat socialisme en fascisme loten van dezelfde stam waren, klinkklare onzin is – iets waaraan Hartmans *en passant* fijntjes herinnert. Tevens levert Hartmans overtuigende argumenten voor een herwaardering van de rol van Banning, aan wie andere historici vaak een eerder marginale rol toekennen. Als zodanig is zijn *Vijandige broeders?* bijzonder aanbevelingswaardig voor iedereen met belangstelling voor de geschiedenis van de sociaal-democratie of de jaren dertig.

Wie het werk van Hartmans gelezen heeft, herkent veel, waaronder zijn nadruk op de heldenrol van Banning. Dit is begrijpelijk, aangezien *Vijandige broeders?* gebaseerd is op zijn doctoraalscriptie uit 1987 en op zijn artikelen eerder gepubliceerd in onder andere *Socialisme en Democratie*. Dit boek maakt dit onderzoek toegankelijk voor een groter publiek. Wellicht beïnvloed door Banning, die in vooral politiek-ideologische en sociaalpsychologische categorieën dacht, herkent men ook de neiging economische factoren een minder belangrijke invloed op de ontwikkeling van de SDAP toe te dichten. Dit uit zich bijvoorbeeld in de terloopse manier waarop Hartmans het Plan van de Arbeid uit 1936 bespreekt, hoewel dat toch cruciaal was voor de verandering van de SDAP. Met dit in Europees opzicht gematigd plan richtte de partij zich op een planmatige hervorming van het kapitalisme. Hartmans overtuigt als hij wijst op de invloed van de opkomst van het fascisme. Minder overtuigend is zijn argument dat de oorlogsdreiging mede tot

verandering heeft geleid, omdat de vernieuwing grotendeels was voltooid (in 1937) voordat de dreiging van een grootschalige oorlog als reëel werd ervaren.

Hartmans en zijn tegenstanders schrijven over al dan niet bestaande fundamentele overeenkomsten tussen sociaal-democratie en fascisme. Terwijl voor de laatstgenoemden 'links' en 'extreem rechts' loten van dezelfde stam waren, benadrukt Hartmans de onderlinge verschillen en laat hij zien hoe het socialisme juist veranderde om het fascisme te bestrijden. Impliciet beschouwen ze allen de jaren dertig als een opmaat naar de door oorlog en genocide gekenmerkte jaren 1939-1945, en bespreken ze reacties van partijen op welbekende sociale en politieke gebeurtenissen. Ze hebben echter minder oog voor wat recent internationaal onderzoek een cruciaal aspect van de politieke cultuur in de jaren dertig heeft genoemd: de noodzaak voor partijen, die, anders dan het liberalisme, sociale groepen of de gemeenschap een centrale rol toekenden, om 'het volk' te herdefiniëren. De Engelse historica Jessica Wardhaugh bijvoorbeeld toont op fascinerende wijze hoe partijen in Frankrijk, van uiterst links tot extreem rechts, *le peuple*, in wiens naam zij politiek actief wilden zijn, voor zich trachtten te winnen. (*In Pursuit of the People. Political Culture in France, 1934-39* (2008)). Ze bespreekt verschillen en overeenkomsten en laat zien hoe partijen op elkaar reageerden en zelfs van elkaar 'leenden'. Ze schetst aldus een beeld van complexe verbanden tussen concurrerende partijen. Dit leentjebuurspel bestond ook in Nederland, hoewel het partijenlandschap vanwege de verzuiling vooralsnog minder instabiel bleek. Zo 'leende' de NSB de kettingactie als vorm van demonstratie van SDAP, een reden voor de SDAP om van het gebruik hiervan later af te zien. Ook hier streeden partijen met elkaar over het symbolische bezit van 'de natie'. Zo moest de SDAP beslissen wie, behalve de traditionele achterban van fabrieksarbeiders, tot haar gemeenschap behoorde en hoe en waarvoor ze die nieuwe groepen wilde mobiliseren. In zijn nabeschouwing over neoliberale praktijken en ideeën sinds de jaren 1990 stipt Hartmans dit probleem voor de huidige PvdA aan; zijn boek zou nog interessanter geweest zijn als hij dit ook zou hebben gedaan voor de SDAP in de jaren dertig.

Bernard Rulof, Universiteit Maastricht